

Židovske žene i Holokaust u NDH

Siuc, Ines

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:544039>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-29**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ODSJEK ZA TURKOLOGIJU, HUNGAROLOGIJU I JUDAISTIKU

Ines Siuc

Židovske žene i Holokaust u NDH

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Naida Michal Brandl, docentica

Zagreb, rujan 2019.

Sadržaj

1. ŽIDOVSKÉ ŽENE I HOLOKAUST U NDH
2. LOGORI U NDH
3. SEKSUALNO NASILJE NAD ŽENAMA
4. IMENOM I PREZIMENOM
5. ZAKLJUČAK

ŽIDOVSKÉ ŽENE I HOLOKAUST U NDH

«Nema povijesti židovskih žena» ustvrdila je Naomi Shephard u uvodnom poglavlju svoje knjige. Njena tvrdnja je izazovna, a proizlazi iz nedostatka literature o ulozi žena u suvremenoj povijesti židovstva. «Žene su fusnota u židovskom preživljavanju» (Shepherd 1993:17), često odsutne, nerijetko marginalizirane, a gotovo nikada glavne zvijezde čak niti u pričama koje bi im mogle biti posvećene u potpunosti – jer su za njih svojstvene, neuhvatljive muškim iskustvom. Neispričane povijesti žena postoje u raznim sferama židovske povijesti od prosvjetiteljstva do suvremene povijesti, no česta je i praznina u istraživanju Holokausta i ženskog iskustva. Sporadična istraživanja ženske povijesti stradavanja u Holokaustu pojavljuju se od kraja Holokausta nadalje, no Melita Švob piše kako su istraživači sustavnije pristupili problematici nakon konferencije «Women surviving Holocaust» koju je organizirao Yad Vashem 1983. godine (usp. Švob 194). «Sakupljaju se biografije, ali i osobna iskustva žena» (ibid) te se tako dopunjava povijest stradavanja.

Drugi svjetski rat bio je uopće različit od prethodnih ratova, uključujući i Prvi svjetski rat jer je po prvi puta ne samo utjecao na civile nego je dobrim dijelom i birao njih kao svoje žrtve. Zato se «Drugi svjetski rat može definirati kao rat protiv civila» (Troger 1987:285). «Iz perspektive muškaraca i žena, medijska propaganda je donijela rat u kuću» te je i špijunaža bila veliki strah među civilima jer je «neprijatelj potencijalno mogao biti bilo tko, bilo gdje» (Gubar 1987:230). Osim toga, «u Drugom svjetskom ratu civili u većini zemalja zahvaćeni su ratnim zračnim uzbunama, zamračenjima, racioniranjem, pa čak i okupacijom» (Gubar 1987:229), a nezanemariv masivan događaj u životu civila bio je i Holokaust. Sve ovo donijelo je do prekida mogućnost odvojenih sfera za vojnike i civile – uz jasnu naznaku kako su civili često nenaoružani, neobučeni za borbu itd. – a uz to došao je i prekid mogućnosti odvojenih sfera za muškarce i žene. Dok su u Prvom svjetskom ratu muškarci bili na fronti, a ženska je zadaća bila pomoći u ratu tako što su ostajale kod kuće, «uz prekid mogućnosti odvojene sfere za žene, Drugi svjetski rat činio se manje [u odnosu na Prvi svjetski rat, op. a.] generacijskim konfliktom, a više putem do univerzalne apokalipse» (Gubar 1987:230). Nije bilo sigurnih mjesta jer je napad mogao doći s bilo koje strane. «Dodatno, jedina zamisliva odvojena sfera u kontekstu drugih

masivnih zbivanja koja su obilježile civile – Holokaust – bila je geto ili logor gdje je podjela Židova na muške i ženske barake rezultirala totalnom depersonalizacijom» (Gubar 1987:230). Osim toga, «ratna propaganda – saveznička i osovinska – trudila se podcrtati kako je fašizam direktna prijetnja ženama» (231). Na taj su se način žene našle na posebnom udaru, a ponajmanje su tome moglepobjeći židovske žene. Židovske žene bile su dio progonjene rase, religije odnosno nacije, te su zbog svoje pripadnosti judaizmu trpjele nasilje koje su doživljavali Židovi, a zbog svojeg su roda podvrgnute rodno specifičnim oblicima nasilja. Žena je, općenito, u Drugom svjetskom ratu bila u propagandnim natpisima prikazana kao nagrada ili prijetnja i oboje je iziskivalo povećani oprez uz njih. Osim što je njihova hotimična ili slučajna izdaja – u vidu odavanja tajni, primjerice, jer se poticao stereotip o ženama kao o «babama tračarama» – prijetnja, ženska seksualnost također prijeti muškarcima. Osim prethodno navedene mogućnosti da žena bude (seksualna) nagrada – što se direktno veže i uz čistoću rase – one su mogle biti zavodnice koje će svojim šarmom prikriti činjenicu da su špijunke. Sigurne nisu bili niti prostitutke koje su vojnike mogle zaraziti sifilisom (usp. Gubar 1987:240). Ženski položaj je tako ususret i za vrijeme Drugog svjetskog rata bio nepovoljan.

Sve ovo navelo me da žene stavim u fokus svog rada. Ovaj rad namjerava povezati dostupne iskaze i literaturu o ženskom stradavanju u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 1941. do njenog raslojavanja. Sistematizacija ženskog iskustva i povijesti izostaje do danas iz domaće literature o Holokaustu, stoga rad planira na jednom mjestu okupiti relevantnu literaturu kako bi se budući istraživači na nju mogli referirati. Rad daje pregled ženskih i dječjih logora, uz povremene osvrtne i na druge logore u slučajevima kada za njih ima dostupnih podataka o stradavanjima žena u njima. Rad se također osvrće na seksualno nasilje nad ženama kao na veliko, nedovoljno istraženo poglavlje za žene i Židovke u NDH. Rad ne otvara pitanje spašavanja u redovima NOB-a zbog tematskog opsega. Rad se, dakle, fokusira na povijesni pregled iskustva Židovki u logorima, na iskaze o tome kako su preživjele i ukazuje na potencijal za daljnja istraživanja.

U LOGORIMA NDH

Nezavisna država Hrvatska proglašena je u travnju 1941.

Jedna od prvih pravnihodredaba stiže u obliku rasnih zakona. «NDH je rasnim zakonima odredila odnos prema Židovima i Romima, dok su Srbi bili izloženi različitim oblicima diskriminacije, progona i nasilja» (Geiger 2011:699), a «odmah po proglašenju države donesen je niz odredbi koje su bile odraz 'rasne politike' usmjerene protiv Židova i Roma te rješavanja srpskog pitanja» (Pleša 2017:5). Uspostavljanje samih logora uređeno je objavom «Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore» (Pleša 2017:6). «Represija i teror prema svim neprijateljima i protivnicima NDH rezultirali su velikim gubicima stanovništva, mnogobrojnim pojedinačnim i masovnim ubojstvima, napose u logorima» (Geiger 2011:699). Ivo Goldstein, pišući o Holokaustu u Zagrebu, tako konstatira kako je «hapšenja Židova počela su već u prvim danima ustaške vlasti» (Goldstein 2001:249) i rezultiralo ispitivanjima u Grazu nakon čega je većina Židova puštena kući. Međutim «drugo skupno hapšenje Židova» završilo je tako što je «79 zagrebačkih advokata – Židova otpremljeno u logor Kerestinec» (Goldstein 2001:249). I tada su se Židovi uspjeli spasiti davanjem imovine, odnosno novaca. Međutim «prvo masovno hapšenje zagrebačkih Židova koje je bilo put bez povratka izvršeno je 27. do 29. svibnja [1941. godine, op.a.]» (Goldstein 2001:249) kada su Židovi odvedeni u Koprivnicu, u logor Danica. To je tek mjesec i pol nakon uspostave NDH. Brzina provedbe rasnih zakona uvjetovana je perifernim položajem NDH i kasnim uključivanjem u rat. Oboje je, barem među onima na vlasti, poticalo potrebu da se dokažu i pokažu te su stoga implementirali sve nacističke modele u rekordnom roku.

Iako je od Drugog svjetskog rata prošlo više od sedamdeset godina, u historiografiji koliko i društvenoj memoriji Hrvatske taj rat nije razriješen, odnosno ideološki je još uvijek nabijen u prevelikoj mjeri da bi bila provedena sustavna istraživanja ljudskih žrtava. «Raspravljati o ljudskim gubicima i Hrvatske i Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu i poraću i danas je nezahvalan zadatak» (Geiger 2011:700) jer «unatoč mnogobrojnim procjenama, izračunimapopisima,to je jedna odnajkontroverznijih istraživačkih, štoviše najosjetljivijih (dnevno)političkih tema»

(Geiger 2011:700) i točnih brojeva kojima bi nedvojbeno mogli vjerovati, nema. Nakon rata je režim poticao preuveličavanje brojeva stradalih i istodobno se «prešućivalo i zamagljivao» (ibid) broj žrtava, dok država uspostavljena devedesetih s Drugim svjetskim ratom ima dodatno neriješene odnose jer su heroji Jugoslavije postali neprijatelji i nepoželjni u Republici Hrvatskoj. Jednostavno rečeno, «ekstremne političke skupine s hrvatske strane smanjuju broj ustaških žrtava, dok se one sa srpske strane enormno povećavaju» (Pleša 2017:1). Popisi stanovništva prije Holokausta također ne pomažu jer je «nemoguće utvrditi točne podatke o broju Židova na području Hrvatske prije Drugog svjetskog rata» (Brandl 2015:684). To značajno komplicira i procjene broja preživjelih. Unatoč tome, procjene broja Židova koji su živjeli «na hrvatskom području prije početka Drugog svjetskog rata, prema procjenama, živjelo između 23.000 i 26.000 Židova» (Karaklaš Obradov prema Brandl 2015:685). Na temelju toga rade se i procjene broja preživjelih. Tako Marica Karaklaš Obradov navodi da je preživjelo između 9.000 i 12.000 Židova, a Ivo Goldstein navodi da je u cijelom području NDH riječ o 9.000 Židova, dok je za teritorij današnje Hrvatske to značilo 5.250 Židova (usp. Brandl 2015). Od toga, najmanji se broj Židova vratio iz Jasenovca i Auschwitza (ibid).

Logori su tvorili sustav po uzoru na nacističku Njemačku. Logorski sustav «počeo se stvarati (...) u drugoj polovici travnja 1941. godine» (Goldstein 2001:266). Međutim, «postoji i problem određivanja karaktera ustaških logora u NDH» (Pleša 2017:1). Formalno, razlikuju se «iseljeničko-useljenički, sabirno-radni te koncentracijski» no «ljudi su ubijani u svim navedenim logorima, a u svima njima su logoraši radili nekakvu vrstu prisilnog rada» (ibid). Najveći logor u NDH bio je Jasenovac, a ukupan broj logora kretao se oko dvadesetak. Pri tome, «vrlo brzo [nakon uspostave NDH, op.a] se započelo i s izrazitom antisemitskom propagandom koja je objavljivana u svim dnevnicima i tjednicima koji su izlazili od 1941.» (ibid).

Kako je ranije spomenuto, logori u NDH bili su podijeljeni na kategorije, ali su također bili podijeljeni i na logore za muškarce te logore za žene i djecu. Osim logora koje je uspostavila NDH, postojala je i nekolicina talijanskih i njemačkih logora. Kako navodi Josipa Pleša, među sabirnim iseljeničkim logorima «izdvajaju se Caprag kod Siska, Bjelovar, Požega, Hrvatska Mitrovica i Bijeljina» dok u koncentracijske spadaju «jasenovački sustav logora koji se sastojao od 5 logorskih

cjelina u koje je spadao i logor u Staroj Gradišci, zatim logor Jadovno kod Gospića, logori Slana i Metajna na otoku Pagu, Kerestinec u blizini Zagreba, logor Lepoglava, Jastrebarsko, Tenje, Đakovo, Loborgrad u Hrvatskom Zagorju, Danica u Koprivnici, Kruščica kod Travnika te Sisak» (2017:21). Prema istraživanjima iste autorice, u «njemačke logore spadaju 'Jankomir' u blizini Zagreba, 'Zemun', 'Rijeka', 'Bihać', 'Slavonski Brod' te 'Vinkovci'» dok u «talijanske logore spadaju 'Kampor na otoku Rabu, 'Kraljevica', 'Bakar', 'Zlarin' kod Šibenika, logor na otoku Molat kod Zadra i na otoku Lopud zapadno od Dubrovnika te «logor 'Kupari' kod Dubrovnika, 'Gruž' kod Dubrovnika, 'Lovran' u Istočnoj Istri te ostali» (ibid). Nadležne organizacije za logore bili su RAVSIGUR, odnosno Ravnateljstvo za javni red i sigurnost i UNS, Ustašku nadzornu službu. «Dvije organizacije su ujedinjene 1943. u Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost (GRAVSIGUR)» (Pleša 2017:21). Bili su glavni odgovorni za slanje ljudi u logore.

U daljnjem tekstu fokusirat ću se upravo na logore koji su bili namijenjeni prvenstveno za ženu i djecu. To ne znači da su žene umirale samo u tim logorima, no u njima ih je bilo najviše. To su logori Metajna na Pagu, logor Đakovo, logor Loborgrad i njegov «satelit» logor Gornja Rijeka, Stara Gradiška i Logor III jasenovačkog kompleksa logora. U logoru Kruščica i Tenja žene su prebačene iz jednog od ovih ženskih logora pri njegovoj likvidaciji, stoga se i oni nalaze u detaljnijem pregledu logora u kojima su stradavale Židovke.

«Formiranje logora u Metajni označilo je formiranje prvog ustaškog logora smrti za žene i djecu na području NDH» (Mataušić 2013:10), no od formiranja Metajne 25.07.1941 su se uspostavili i drugi logori za žene i djecu. U Logoru Metajna na otoku Pagu žene su dovođene od srpnja do rujna 1941. godine. Logor je evakuiran nakon kolovoza na zahtjev Italije koja je «zatražila hitnu reokupaciju Druge zone» (Mataušić 2013:11). U vrijeme evakuacije, autorica prenosi da je 4000 zatočenika bilo u logoru te su poslani muškarci u Jasenovac, a žene u Kruščicu i kasnije Loborgrad. Nataša Mataušić prenosi kako je talijanska vojno zdravstvena direkcija podnijela izvještaj o stanju u logoru nakon evakuacije: «Na nekim mjestima leševi čak u pet slojeva jedan nad drugim... već prema tome kako je to dozvoljavala dubina jame s kamenitim dnom» (2013:10). Prizori su bili jezivi. «Jednoj mladoj ženi odrezane su potpuno oštrim oružjem dojke» (ibid). Iako iskaz govori kako su «dvije jame našli

smo samo žene s djecom», «u drugim jamama bili su izmiješani muškarci, žene i djeca» (ibid), što upućuje na to kako se ponekad nije biralo tko će gdje biti pokopan. Procjena ženskih žrtava prema istoj autorici, odnosno istom iskazu talijanske vojno zdravstvene direkcije V. Armijskog korpusa o higijenskoj zaštiti i asanaciji groblja na Pagu govori o leševima «293 žene i 91 dijete u dobi od 5 do 14 godina. Među njima je bilo i jedno dijete u povojima» (Mataušić 2013:11). Autorica ne navodi koje su nacionalnosti ili vjerske pripadnosti bile žrtve. Međutim, Josipa Pleša navodi kako su zatočenci dovedeni 25. lipnja 1941. bili Židovi iz Zagreba (Pleša 2017:31). Ista autorica navodi kako je likvidacija logoraša tekla tako da «kako su stizali novi logoraši, tako se one stare, oko 50 njih, po noći strijeljalo i odvozilo u jame izvan logora» (ibid). Ivo Goldstein navodi kako su prve zatočene žene dovedene uz svoje muževe, a «zatim su dopremljene studentice i gimnastičarke Makabija» (Goldstein 2001:287). Goldstein navodi kako je logorašica Nada Feuereisen govorila o svojem iskustvu nakon rata, ali «odmjereno i detaljno» (ibid). Ona je kasnije završila u Jasenovcu. Josipa Pleša najviše podataka preuzima od ustaškog suradnika don Jose Falicinovića. Prema njegovim iskazima, «u logoru 'Metajna' nalazile su se uglavnom žene koje su odvojene od svojih muževa na putu do Paga» i one su «šivale košulje za stražare u logoru 'Slana'», a «kasnije su započela učestala silovanja i ubijanja žena koje su se odupirale ili pokušavale pobjeći». Tako su se primjerice, «smjele kupati u moru, ali su prvo gole more prolaziti ispred zapovjednika i ostale straže» (ibid). «Starije žene s djecom smještene su na zatvoreno u baraku, dok su mlađe boravile na otvorenom» (ibid). Zatočnice su se nalazile blizu logora Slana, muškog logora na Pagu pa su «viđale muške zatočnike kako odlaze na rad, ali s njima nisu smjele kontaktirati» (Goldstein 2001:289), a «higijenski uvjeti su bili katastrofalni te je ubrzo stigla dizenterija», dok su i okolišni uvjeti radili protiv zatočenica jer su mlađe bila ostavljene na otvorenom, na golom kamenu te se «skapavalo od gladi i žeđi» (Goldstein 2001:289). Ovakvi uvjeti česti su, ako ne i obrazac, za sve logore u NDH. S obzirom na to, ne čudi kada Ivo Goldstein navodi kako su «samo tri logorašice i šest logoraša s Paga preživjeli rat» (Goldstein prema Pleša 2017:32), i to od žena, Nada Feuereisen, Anica Ehrenfreund-Polić i Salčika Engel (usp. Goldstein 2001). «Jedan dio logoraša iz Paga ubijen putem do Gospića», a «oko 400 preživjelih odmah su prebačeni u druge logore gdje je većina na kraju i ubijena» (Pleša 2017:32). Naime, iz Metajne su žene prvo prevezene za Karlobag, a dio nije stigao do iduće postaje –

Gospića – te su naposljetku preživjele završile prvo u Jastrebarskom, a zatim u Loborgradu i drugim logorima po NDH i nacističkoj Njemačkoj.

U logor Kruščica su žene prvi puta dovedene 28. kolovoza 1941. godine. «Bile su to uglavnom Židovke s djecom dopremljene iz logora na Pagu i raznih drugih sabirališta» (Mataušić 2013:13), a među njima se našao i «manji broj Židova emigranata iz Njemačke i drugih zemalja» (ibid). Nataša Mataušić piše kako su «ubrzo stizali i drugi transporti s oko 200 srpskih žena s djecom iz Hercegovine i više transporta sa Židovima iz cijele Bosne i Hercegovine» (2013:13). Tako «broj interniraca narastao je na oko 3.000» (ibid). Ovaj logor imao je ponajviše tranzitni karakter jer je evakuiran već u rujnu 1941. Naime, «Kruščica je bilo privremeno sabiralište, jer su ukinuti logori u Gospiću, na Pagu i u Jadovnu, a još nisu bili uspostavljeni Jasenovac, Đakovo, Loborgrad i drugi» (Goldstein 2001:301). Uvjeti su u logoru bili iznimno loši. «Spavalo se u drveni nedovršenim barakama» (ibid), te su «održavanje osobne higijene ili pranje rublja bili zabranjeni» dok se «nužda vršila na otvorenom, bez ikakvog zaklona» (ibid). Unatoč ovim uvjetima, «liječnika u logoru nije bilo» (ibid).

Logor za žene i djecu Loborgrad prvi je puta korišten u listopadu 1941. Dovedene su žena i djeca 5. i 6. listopada, a «za mnogo je to bio kraj mučnog puta» iz drugih logora – poput Paga – te je «među njima bilo najviše Židovki» (Mataušić 2013:14). Sam Logor nalazio se u dvorcu Keglević i komandant je bio Karl Heger. Logor je bio prenapučen već u početku. Dvorac je bio «prikladan za maksimalno 200 osoba, što ustaše nisu uzeli u obzir prilikom otvaranja logora» (Pleša 2017:35). Odnosno, svjedočenje Stjepana Steinera prenosi kako je Božidar Gregl, u to vrijeme povjerenik Ustaškog redarstva za Veliku župu Zagorje u Varaždinu bio obaviješten da je dvorac pogodan za 150 do 180 osoba ali «Gregl je na to uperio šmajser u nas i rekao – sada ćete potpisati da se može smjestiti 400-600 osoba. Tako smo potpisali» (Goldstein 344). Iako je već brojka od 800 osoba bila prenapuhana, u logoru se u listopadu 1941. nalazilo između 1.500 i 1.700 židovskih žena i djece (usp. Goldstein 2001). Prenapućenost je dovela do zdravstvenih problema, između ostaloga i «pjegavog tifusa i drugih zaraznih bolesti, gladi i fizičke iscrpljenosti» te je u logoru, «prema do sada objavljenim podacima umrlo oko 200 žena i djece» (Mataušić 2013:15). U Loborgradu je u ožujku 1942. zavladao i epidemija trbušnog tifusa

«zbog nehigijenskih uvjeta života, nečistoće, zagađene vode i neposrednog dodira s izmetinom i mokraćom» (Mataušić 2013:22). Prenapučenost je smetala čak i zapovjednika koji je krajem listopada 1941. godine zahtijevao «da se broj ljudi smanjina 800» jer «zgrada ima premalo nužnika, kuhinja je premala, kupaona je izvan pogona, a kreveti su na tri kata» (Goldstein 2001:347). Židovska općina Zagreb pomagala je logoru slanjem hrane. Na pošiljkama hrane zarađivali su trgovci, poglavito iz Zagreba i Zlatara, ali i u, primjerice, Varaždinu ili Petrinji. U logorima Loborgrad i Gornja Rijeka, Židovska općina Zagreb uspjela je nabaviti hranu, potrepštine (higijenske, lijekove...) i prijevoz u vrijednosti od 7,100.000 kuna (usp. Goldstein 2001), a zahvaljujući tom ulaganju i trudu je u tim logorima podijeljeno 786.000 obroka. Pri nabavci potrepština, «značajan dio novca odlazio je na nabavku lijekova» (Goldstein 2001:348). Usprkos trudu, «zdravstveno je stanje zatočenica bilo očajno» (Goldstein 2001:351) te je liječnik koji se još nalazio u logoru ustvrdio kako je «dijagnoza kod svih zatočenica uglavnom avitaminoza, uslijed koje su im ispadali zubi i kosa», zatim «amenoričnost» i «psihijatrijska dijagnoza: patološki strah i psihoneuroza» (Goldstein 2001:352). Zbog tih teških uvjeta, «uprava loborgradskog logora povremeno je omogućavala zatočenicama liječenje u zagrebačkim bolnicama» (Goldstein 2001:353) pa su se tako uspjele spasiti, primjerice, Palomba Levi i Zlata Frankl koje se nakon liječenja nisu vratile u Loborgrad. Palomba Kabiljo, rođena Alkuser, kao trudnica je primljena u bolnicu na Šalati gdje je, uz očitu pomoć liječnika, lažirala termin trudnoće i tako izbjegla povratak u Loborgrad. Njena je sreća kratko trajala jer je pola godine nakon rođenja sina deportirana u Auschwitz, gdje je i ubijena, ali je njen sin preživio i vraćen je u svoju obitelj. Međutim, većina roditelja mogla je dobiti dopuštenje da porod obave u bolnici, no «nakon poroda treba se vratiti u logor» (Goldstein 2001:356). Oko tridesetak «loborgradskih zatočenica svih dobi, čak i djece, pušteno je te su dobivali dozvolu da se nastane u Zagreb, i to uglavnom u staračkim domovima Židovske općine» ali «njihov su boravak strogo nadzirale ustaške službe, što je značilo tek privremeni spas od smrti» (Goldstein 2001:357). Unatoč svemu, «u svibnju 1942 godine jedan je dio zdravih zatočenica bio angažiranu poljoprivrednim radovima» (Goldstein 2001:357) okolnih mjesta, zbog nedostatka muške radne snage. Ipak, Židovke su na ljeto 1942. trpjele posljedice njemačkog nezadovoljstva «rješavanjem 'Židovskog pitanja u NDH'» te je u kolovozu 1942. «u Zagreb došao predstavnik Glavne uprave sigurnosti (RSHA) u Berlinu» (Mataušić 2013:25) te su u kolovozu

1942. Židovi iz Zagreba prevezeni u Auschwitz, a tom su transportu priključene i Židovke iz Loborgrada.

«Prema nalogu Nijemaca, 17. ožujka 1942., grupa od oko 90 pravoslavnih žena s djecom bile su prebačene iz Gornje Rijeke u Loborgrad» (Mataušić 2013:22), što dodatno svjedoči o tome kako su logori djelovali povezano. Logor Gornja Rijeka nalazio se nedaleko od Križevaca i «osnovan je sredinom studenog 1941. Godine kada je dio zatočenica iz Loborgrada, zbog nedostatka prostora, prebačena u tamošnji dvorac» (Mataušić 2013:25). Dvorac Erdödy imao je oko 200 do 400 zatočenica, koje su bile uglavnom pravoslavke, pa je i prestao sa radom kad su one oslobođene krajem svibnja 1942. O samim zatočenicama doznaje se djelomično iz dopisa Židovske općine Zagreb. ŽOZ je 27. siječnja 1942. godine tražio «pomoć u nabavi 'mjesečnih uložnica' (ženskih pojasa za menstruaciju)» Autorica prenosi kako prema dopisu, «u Židovskom zatočeničkom logoru Đakovo imade po prilici prema našim popisima 1500 žena, u Lobor gradu i Gornjoj Rijeci 1.300., u Staroj Gradiški 800, ukupno 3.600 žena, od toga u dobi procesa ženske menstruacije od prilike polovica tj. 1.800 žena» (Mataušić 2013:27). Ovaj broj ukazuje na to koliki je bio ukupan broj Židovki zatočen u navedenim logorima, ali upućuje i na broj interniranih djevojaka, odnosno brojka «ukazuje na veliki broj ženske djece zatočene u logoru» (Mataušić 2013:27).

U logor Đakovu prvi transport je stigao 2. prosinca 1941. godine te se radilo o Židovkama iz Sarajeva, a drugi je transport stigao 22. prosinca te se radilo uglavnom o «Židovkama iz Slavenskog Broda i Požege, a jedan manji dio bio je iz ostalih zemalja» (Pleša 2017:32). Logor je bio prostor napuštenog mlina «u samom središtu grada, a u vlasništvu đakovačke biskupije» (Mataušić 2013:27). «Životni uvjeti u tom prvom razdoblju djelatnosti logora bili su snošljivi» (ibid) zbog toga što su židovske općine slale pomoć, a «žene su se dobro organizirale» (ibid). Dijelom je to bilo zato što je «Židovskoj općini [Osijek, op.a.]dopuštena organizacija samog logora» (Pleša 2017:32), a to je dovelo i toga da je «uspješno provedena akcija spašavanja židovske djece u veljači i ožujku 1942. godine» te su «spašene i trudnice i žene koje su tek rodile» (Pleša 2017:32). Neka od spašene djece u kasnijim su transportima završila u Jasenovcu ili Auschwitzu. U samom logoru žene su «radile različite poslove, s obzirom na to koliko su bile radno sposobne» (Pleša 2017:33). Stanje u logoru se promijenilo u veljači kada su stigla još dva transporta žena, 1.000 židovskih žena s

djecom i 800 pravoslavki. To je dovelo do pogoršanja uvjeta ne samo zbog prenapučenosti već i zato što su dovedene žene bile bolesne i zaraza se nastavila širiti zbog neadekvatnog saniranja bolesnica i nedostatnih higijenskih uvjeta. U logoru je «zavladala glad» i «dnevni obroci svedeni su na dva do tri krumpira dnevno» (Goldstein 2001:362). Iako u logoru «nije bilo masovnih ubijanja, bilo je premlaćivanja i izgladnjivanja» (Goldstein 2001:362) kroz njegovo postojanje. Međutim, logor u Đakovu jedinstveni je slučaj zbog načina pokapanja i evidentiranja ubijenih jer je «većina ubijenih tijekom boravka u logoru sahranjena na židovskom groblju u Đakovu» (Pleša 2017:33) gdje je ukope vršio grobar Stjepan Kolb. On «je vodio i evidenciju sa imenima i prezimenima umrlih» (ibid) zbog čega je poznato da je na groblju sahranjeno 566 žena i djece. «Kolbu je bilo naređeno da mrtve pokapa po noći, bez odjeće te što dublje kako bi se sakrili dokazi zlostavljanja» (Pleša 2017:33), ali je on «protestima dobio dozvolu da ih ne pokapa gole», a «zbog sačuvanih grobnih mjesta s imenima pokopanih logorašica i djece» (Pleša 2017:33), logorašice nisu bili tek broj već im se moglo dodijeliti i ime i lice. «U razdoblju od 15. lipnja do 7. srpnja 1942. likvidiran je koncentracioni logor u Đakovu» (Goldstein 2001:324). Između 2.400 i 3.200 židovskih žena i djece dopremljeno je u Jasenovac III, pred ciglanu. «Vagoni su danima stajali zaključani na kolosijeku i u njima se masovno umiralo od vrućine, gladi i žeđi. Na kraju su preživjele 'bile prevezene preko Save gdje su pobijene'» (Goldstein 2001:324).

Godine 1942. otvoren je i sabirni logor u Tenji. «Otvaranju logora prethodila je izgradnja židovskog naselja u Tenji kojim se Židove iz Osijeka htjelo izolirati iz javnog života» (Pleša 2017:36). «Ovo je bio jedini logor u NDH u kojemu su se nalazili samo Židovi, oba spola i svih uzrasta» (Pleša 2017:36), a početkom srpnja ih je bilo 3000. Specifično je i to kako je Židovska zajednica u Osijeku vjerovala kako se radi «o dobrom rješenju, a same ustaške vlasti su ih uvjeravale da neće biti poslani u koncentracijske logore» (Pleša 2017:36). Stav se promijenio kada je Židovska općina Osijek obaviještena da će logoraši biti poslani na prisilni rad u Njemačku, ali akcija je bila brza te je «u tri transporta, iseljen cijeli logor» (Pleša 2017:36). U tri transporta je većina djece poslana u Auschwitz, zatim dobar dio osječkih Židova biva transportiran u Jasenovac (gdje je većina ubijena), a treći transport je preostale Židove iz staračkog doma prevezao na način da su starci ubijeni u Jasenovcu, a ostatak poslan

u Auschwitz (usp. Pleša 2017:36-37). «Holokaust je preživjelo samo desetak osječkih Židova» (Pleša 2017:37).

U logoru Stara Gradiška, nadaleko Jasenovca, također je postojao poseban dio za žene. «Ženski dio logora nalazio se u tzv. 'Kuli' koja je bila odijeljena od glavnog logora i ograđena velikim zidom» (Pleša 2017:46). Tamo su zatočene politički nepodobne žene, Židovke, Srkinje i druge. Također, «puno je majki odvojeno od djece koja su ili umirala od bolesti i nedostataka hrane ili usvojena od drugih obitelji» (Pleša 2017:46). Logor se evakuira u jesen 1944. jer Stara Gradiška postaje važno obrambeno središte, a zatočenici problem. Nataša Mataušić prenosi kako je «prema poimeničnom popisu žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac i logora Stara Gradiška (stanje u ožujku 2013. godine) u oba logora ubijeno je ili umrlo od bolesti 23.474. žena» od čega «3.753 Židovke» (2013:46). Židovke nisu bile primarne žrtve jer se NDH najčešće obračunavala sa pripadnicima srpske nacionalnosti, ali visok broj Židovki svih dobi koje su u Jasenovcu i Staroj Gradišci ubijene nikako nije zanemariv.

Jedan od najpoznatijih i najvećih ustaških logora u NDH bio je kompleks logora Jasenovac. Jasenovac se sastojao od 5 većih logora i manjih logora i mjesta za prisilni rad. «Jasenovački su logori bili stratište i grobnica za više od polovicu židovskih žrtava s područja NDH» (Goldstein 2001:302). U Jasenovcu se «likvidacija 'viška' vršila neprestano kako su dolazili novi transporti» (Pleša 2017:43) tako da se broj zatočenika uvijek kretao oko sličnih brojki, ali je rastao broj žrtava. Uvjeti u logoru bili su loši cijelo vrijeme, kao i u ostalim logorima, no «zima 1941./1942. bila je za logoraše najgora» jer «voda je bila smrznuta te se logoraši nisu mogli kupati što je doveo do razvoja zaraznih bolesti» (Pleša 2017:44) od kojih su logoraši umirali kao i od nedostatka hrane, prisilnog rada te direktnih ubojstava, najčešće hladnim oružjem. Dio kompleksa logora bio je Logor III. Iako je Logor III u Jasenovcu služio uglavnom za muškarce sve do 9. 6. 1943. godine, a «žene koje su dovedene do tog datuma (...) bile su ubrzo premještene u obližnji logor Stara Gradiškaili ubijene» (Mataušić 2013:55), u lipnju 1943. su žene upućene na rad u Jasenovac. Ivo Goldstein piše, doduše, kako se «relativno manji broj žena» nalazio u Jasenovcu II od početka 1942. godine. No, 1943. godine žene su namjerno dovođene u Logor III. Prvotno zato što su «radile na poljoprivrednim poslovima na udaljenim poljima na drugoj obali

rijeke Save» (Mataušić 2013:56), a u jesen je većina vraćena u Staru Gradišku te je samo dvadesetak žena ostavljeno u praonici rublja. «Prilike se za logoraše i logorašice u 1944. stalno pogoršavaju» (Goldstein 2001:332). U kasnu jesen 1944. godine počela je likvidacija logora Stara Gradiška zbog čega su u Logor III svakodnevno pristizale žene. Memoarski zapisi Nade Salamon govore o tome kako je te jeseni «naš ženski logor u Jasenovcu brojio stalno oko 500 do 1000 žena, jer su svakodnevno dolazili novi transporti, a svako je veče prozivano 100 do 200 žena za likvidaciju» (Goldstein 2001:333). Adolf Fridrih prenosi kako je nakon završetka masovnih likvidacija u Jasenovcu krajem 1944. među logorašima vladalo mišljenje da je ubijeno «14.000 muškaraca, žena i djece» (Goldstein 2001:333). Goldstein prenosi kako se nastojalo ukloniti sve Židove i Židovke zbog čega su ostale zatočene žene pokušavale čuvati «između sebe drugarice židovskog porijekla prikazujući ih 'arijevkama'». Nada Salamon prenijela je kako je «posljednja koju smo tako prikazivale bila omladinka židovskog porijekla Stela Polak... U kasnu jesen, i ona je prozvana», ali «bila je neobično hrabra, nije plakala... O njezinoj hrabroj pogibiji govorili su sami ustaše koji su bili prisutni likvidaciji» (Salamon prema Goldstein 2001:333). U Logoru III, kao i Jasenovcu uopće, stanje se dodatno pogoršava 1945. godine jer «većina transporta koji su namijenjeni za logor 'Jasenovac' uopće više ne dolaze u same logore već idu odmah na likvidaciju» (Pleša 2017:45). U veljači 1945. je velik dio logoraša poslan na prisilni rad u Njemačku te je u «logoru 'Ciglana' ostalo oko 1200 logoraša i 700 logorašica» (Pleša 2017:45). Oni koji su doživjeli travanj iste godine su smaknuti prema naredbama Maksa Luburića jer je nastupilo povlačenje iz logora. Tako je zabilježeno kako su «u predvečerje 21. travnja 1945. godine sve žene izvedene iz Logora i ubijene» (Mataušić 2013:56), a kako svjedokinja nema, ne zna se gdje su i kako ubijene. Svjedoci govore o 700 do 900 ubijenih žena (usp. Pleša 2017:45). Žene koje su se našle u logoru bile su «Židovke, Srпкиnje, Hrvatice, Muslimanke, različitih socijalnih grupa, različitih običaja i navika, građanke i seljanke, politički indiferentne ili neupućene, kao i pripadnice Narodnooslobodilačkog pokreta i članice Komunističke partije» (Mataušić 2013:57). Živjele su, kao i u drugim logorima, u lošim higijenskim uvjetima, sa malo hrane i bez privatnosti. Njihova imena nisu lako dostupna, a neka još uvijek ni ne znamo. Prema Goldsteinu, najveće istraživanje žrtava proveo je Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije 1964. godine. Popis već sam upozorava, na svakoj stranici, kako se ne radi o potpunom pregledu. Nepotpuni popis najočitiiji je kod Roma, ali i za Židove i Židovke on nije precizan. Naime,

navedeno je 9.044 židovskih žrtava, ali «ta je rubrika vođena prema vjeroispovijesti» (Goldstein 2001:342), a Goldstein smatra kako je Židova bilo još. Naime, «Židovi koji su 1941. prešli na katoličanstvo» nisu bili zahvaćeni tim popisom, a njih je «sudeći po izrazito židovskim imenima, prezimenima, imenima roditelja, barem još oko 3.000» (2001:342). Goldstein se tako priklanja procjeni od 13.000 židovskih žrtava u Jasenovcu, ali upozorava kako tu nisu ubrojani pokršteni Židovi i Židovke, a koji su ipak stradali po rasnim zakonima, zatim oni koji su primarno bili zatočeni u Đakovu, ali su dovedeni u Jasenovac kako bi bili ubijeni, zatim židovski izbjeglice iz drugih zemalja i tome slično (usp. Goldstein 2001). Međutim, nesumnjivo je kako je velik broj Židova i Židovki u Jasenovcu ubijen, a razilaženja oko točnog broja ukazuju koliko nam je nužno sustavno istraživanje ove teme.

Kako je navedeno ranije, Židovke (kao i Židovi) umirali su i u drugim logorima te na masovnim strijeljanjima. Ne smije se zanemariti niti ostatak žrtava. Tako su, prema pisanju Nataše Mataušić, žene bile privremeno zatočene i u logoru Sisak (usp. Mataušić 2013.). Najmanje 10 žena nalazilo se u logoru Slavetić jer postoje zapisi o njihovom transportu u logor Loborgrad (usp. Goldstein 2001.). Valja uvijek imati na pameti da se ove nedoumice te rupe u znanju – brojevi kao i mjesta stradavanja – razrješavaju daljnjim istraživanjem.

SEKSUALNO NASILJE NAD ŽENAMA

Zatočenici u logorima bili su izloženi raznom zlostavljanju. Vjerojatno ni više od sedamdeset godina nakon Drugog svjetskog rata ne znamo sve što su žrtve ustaškog režima preživjele. Jedno od zlodjela koje se zataškava i o kojem žrtve teško progovaraju je seksualno nasilje. Iako su žrtve seksualnog nasilja često muškarci, u ovom radu fokus će ostati na ženama. Takav oblik nasilja, odnosno «silovanje žena, djevojaka i djevojčica u ustaškim logorima i drugi oblici seksualnog nasilja» kao i «logorske javne kuće u kojima su žene prisilno držane za zadovoljavanje seksualnih potreba svojih 'čuvara' i pripadnika logorskih postrojbi» prema mišljenju Nataše Mataušić «traumatična su, osobna iskustva neutvrđenog broja žena koje su preživjele ustaške logore» (Mataušić 2013:63). Krajem Drugog svjetskog rata «u kojem je silovano tisuće žena, a počinitelji su bili i 'dobri' i 'loši' momci, silovanja nisu prepoznata kao ratni zločin» (Mataušić 2013:64) te se za takve zločine nije posebno sudilo. U domaćoj literaturi «ne postoji niti jedno djelo stručnog ili znanstvenog

karaktera koje obrađuje temu seksualnog nasilja u logorima na području NDH» (Mataušić 2013:65). Ovaj podatak možda ne začuđuje kad razmislimo o tome koliko je žena svjedočilo o takvom iskustvu na temelju kojeg bi literatura mogla nastati. Naime, «od velikog broja memoarskih knjiga o ustaškim logorima, niti jednu nije napisala žena» (Mataušić 2013:65); nedostaje izvorno dokumentarno gradivo. Podaci dolaze iz izvora kao što su muškarci, logoraši, osobe poput don Jose Felicinovića koji je «u *Ličnim uspomnama*» tvrdio «da je prilikom prvog obilaska napuštenog logora na Slani potkraj kolovoza 'u glavnoj ustaškoj baraci našao na zidu komad kartona na kojem se vodila evidencija s imenima i datumima žena i djevojaka silovanih u logoru i od kojeg ustaše'» (Goldstein 2001:289). Podatak nije provjerljiv, zbog čega gubi na vjerodostojnosti, unosi nevjericu čak i ako je možda točan podatak te ukazuje na svu manjkavost naših izvora. Ta problematika biti će vidljiva u ostatku govora o ovom obliku zlostavljanja.

Razlog nedostatku literature vjerojatno je kombinacija nekoliko faktora. Za početak, većina žena žrtava seksualnog nasilja nisu dobile priliku da o njemu svjedoče jer su ubijene kako bi se prikrio zločin. Osim toga, važno je i kako su žene prikazane tijekom rata. Drugi svjetski rat bio je, prema mišljenju autorica poput Gertrude Stein, doba „ponovnog buđenja patrijarhalnih politika“ (Gubar 1987:227). «Ratna propaganda, saveznička i osovinska, trudila se podcrtati kako je fašizam direktna prijetnja ženama» (Gubar 1987:231) jer su žene i njihova tijela preuzimale brojne uloge. Tako su žene «često pozicionirane kao simboli cijelih etničkih grupa – stoga, vršenja zločina nad ženama i majkama neprijatelja postala je efektivna ratna strategija» (Žarkov 2007 prema Jelača 2016:64) jer su oni – u prenesenom smislu, dakako – načini da se zlostavlja i onečisti cijele etničke skupine. Žena je često na propagandnim fotografijama ili stripovima «prikazana kao nagrada: kao obilata plodnost koja mora biti spašena ili kao plijen koji je sastavni dio rata» (Gubar 1987:231).

Žene su i prijetnja, odnosno sijao se i strah od „ženske izdaje“ jer su posvuda bili špijuni a „ženski razgovor mogao bi ubiti muškarce koji se bore“ (Gubar 1987:240) implicirajući da su žene i opasnost. Osim što je njihova hotimična ili slučajna izdaja prijetnja, ženska seksualnost također prijeti muškarcima. Osim prethodno navedene mogućnosti da žena bude seksualna nagrada – što se direktno

veže i uz čistoću rase – one su mogle biti zavodnice koje će svojim šarmom prikriti činjenicu da su špijunke. Sigurne nisu bili niti prostitutke koje su vojnike mogle zaraziti sifilisom (usp. Gubar 1987:240).

Osim što je na ovaj način izgrađena slika žena tijekom Drugog svjetskog rata, «preživjele žrtve seksualnog nasilja, koje ostavlja dugotrajne psihološke posljedice, nisu o tome željele govoriti iz straha od osude okoline i članova obitelji» (Mataušić 2013:66). „Patrijarhalna stigma silovanja ne čini samo nemogućim priznanje traumatičnog učinka seksualnog nasilja»nego i«inzistira na negiranju tog iskustva u cijelosti, jer priznati ga bi značio priznati ne samo 'mane' žena koje su brutalizirane na ovaj način, već i zajednice koju su 'osramotile' na ovaj način» (Jelača 2016:60).Navedeno stavlja u perspektivu kako je moguća odsutnost ovih iskaza u literaturi.

Međutim, uvjete je i zločine moguće, donekle rekonstruirati iz memoara, iskaza logoraša i ustaša.

Egon Berger opisuje u «44 mjeseci u Jasenovcu» svoja iskustva u logoru i dotiče se i vremena kad je djelovao ženski logor. Navodi kako je «jednog dana nas desetak otpremljeno u jednu ispražnjenu kuću da je uredimo» (prema Mataušić 2013:67). Tamo su zatekli sobu u kojoj je «na podu ležalo više mladih žena. Zidovi su bili krvlju poprskani. Žene su bile gole, izmrcvarene. U toku noći silovane, a zatim pobijene» (Mataušić 2013:67). Navodi da su te žene pokopali u zajedničkoj masovnoj grobnici. Navodi da je svjedočio sudbini pet mladih žena koje su zbog silovanja ostale u drugom stanju. Svih pet je streljano «jer su ostale u drugom stanju posle silovanja», a držao im se «govor o nemoralnom ponašanju nekih žena što se u ustaškoj Hrvatskoj kažnjava smrću» (Mataušić 2013:67).

Nije rijetko da zapisi o silovanjima služe «tek za opis ustaških dužnosnika u Logoru». Tako dr. Nikola Nikolić o Dragutinu Puduću, jednom od natporučnika u Jasenovcu, govorio kako je «u Gradini izbirao ljepše Ciganke, silovao ih u jednoj od napuštenih kuća, a zatim vodio na klaonicu» (Mataušić 2013:68). Zapisao je bilješke i o Miroslavu Filipoviću Majstoroviću. Majstorović je bio bivši fratar koji je početkom rata pristupio ustašama i jedan je od najozloglašenijih aktera Drugog svjetskog rata u NDH. Nikolić ga u svojim bilješkama zove «fra Satana», i opisuje kako se izživljava

nad ženama kako bi dokazao svoju moć nad njima. Sam Majstorović je na svom svjedočenju rekao kako su silovanja «koliko ja znam, vršili Cigani, i to Cigani grobari» dok on sam nije sudjelovao u tome» (Mataušić 2013:74). Ovakav iskaz ne iznenađuje. Općenito su česti iskazi koji govore o seksualnom zlostavljanju u Jasenovcu, pa se tako već tijekom rata o tome govorilo, primjerice u publikaciji «Jasenovački logor – iskaz zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942. godine». U kojoj mjeri se radi o propagandi, a u kojoj o vjerodostojnom iskazu, nije moguće utvrditi.

Dio izjave dr. Velimira Deželića navodi kako je u Sisku proveo neko vrijeme. Pješačio je okolicom Siska, ljut, i naišao na ustaše te «zaprijetio sam im da ću se doskora vratiti i službeno ispitati, što se radi u njihovoj 'prelaznoj stanici'» na što su ga uputili da ode na krovište zgrade u kojoj su boravili. «Tu sam na pregrštima strugotina i slame razasute po tlu vidio petnaestak posve nagih, obeščašćenih lešina djevojčica, koje su se jedva zadjevičile» (Mataušić 2013:70), svjedoči Deželić.

Knjiga «Zločini fašističkih okupatora i njihovih kolaboratora nad Židovima u Jugoslaviji» donosi opis silovanja u Metajni. Govori kako su «silovanja u Metajni vršile ustaše svaki dan» (Mataušić 2013:71), a navodi i kako je svećenik don Ljubo Magaš u tome sudjelovao. Čak i govorio kako se hvalisao «kako je zajedno s ustašom Pavlicom silovao jednu osamnaestogodišnju Jevrejku, koja je kasnije ubijena» (ibid). Ista knjiga navodi da je seksualno nasilje u logoru Kruščica bila «svakonoćna pojava», odnosno «zlostavljanje i kundačenje žena i dece bila su svakodnevna zabava ustaša», a «često bi ustaše upadale noću u stanove i silovale mlade žene i djevojke» (Mataušić 2013:71). Knjiga dalje navodi kako su u Loborgradu «svi članovi uprave i straže logora zloupotrebljavali svoj položaj» i «prisiljavali žene i djevojke na polni snošaj, a silovali su i djevojčice od 14-16 godina» (Mataušić 2013:72). U logoru za žene i djecu Đakovo, seksualno su zlostavljane, «pored mladih i lijepih djevojaka i starice» (Mataušić 2013:72).

Dušan Ličina svjedočio je o prisilnom držanju žena u logorskim javnim kućama. Navodi da su u logoru Stara Gradiška «sve starije žene bile po svom dolasku odmah zajedno s malom djecom poubijane, a mlađe su zadržavane po nekoliko dana dok su ih ustaše za svoje zadovoljstvo trebali» (Mataušić 2013:76) te su nakon toga i

one ubijane i zamijenjene novim ženama iz novog transporta. Navodi i kako su to pokušavali spriječiti i sami ustaški časnici jer su im vojnici bili pretjerano ometeni.

Kako je u dobrom dijelu navedenog jasno, «opisi silovanja žena i drugih oblika seksualnog nasilja izvodi su iz izjava koje su dali isključivo muškarci» i «koriste se kao detalji u opisu počinitelja zločina (u smislu kako su grozni bili)» te su žene «tek objekti, a ne subjekti opisa» (Mataušić 2013:71). Nataša Mataušić također navodi kako se u izvorima može primijetiti nedosljednost što upućuje na «redakcijsko uplitanje u izvorni tekst i dovodi u pitanje i izvornost ostalih izjava» (2013:73).

Mnogi iskazi govore o tome kako su žene prvo seksualno zlostavljane, a nakon toga ubijene. U logoru Jasenovac su nakon toga često bacane u Savu. Svjedok sa Paga, Ante Fabijanić, rekao je da je čuo kako su «ustaše silovali žene i nakon toga im otvarali utrobu zadajući im udarac od spolnog organa do prema vratu» (Mataušić 2013:83).

Međutim, potresno je i iskustvo ustaškog vojnika Jose Oreškovića jer svjedoči o tome kako se «preodgajalo» i normaliziralo ovakvo ponašanje. Svjedoči da su «dovodili pred nas zatočene djevojke, svlačili ih dogola i govorili da možemo uzeti koju hoćemo» (Mataušić 2013:81), poput objekta koji se uzima. Jedini je uvjet bio da djevojku ubiju nakon čina. Orešković svjedoči kako se njemu to u početku gadilo, no nakon što je počinio prvi zločin – ubojstvo djeteta – i napio se, «u pijanstvu sam zajedno sa drugovima silovao neke židovske djevojke, a onda smo ih poubijali» (Mataušić 2013:81), a «poslije se nisam trebao ni opijati» (ibid) vjerojatno je najgori dio koji svjedoči o mogućnosti da se promijeni stav čak i onih koji su možda zapovijedi bili spremni odbiti.

Ženski iskazi postoje, unatoč njihovom malom broju. Tako Marija Bobinac navodi kako su Jasenovcu ustaše «prema nama bili bezobrazni i nasrtljivi» pa je tako «jedan ustaša rodom iz Like napastovao Solomun Nadu te je htio poljubiti, a drugi su se ustaše tome smijali» dok je «Solomun Nada plakala» (Mataušić 2013:76). M. Bobinac svjedoči kako se to događalo i njoj te joj je na pritužbe odgovoreno «štaće ti biti, ako te jednom poljubi» (Mataušić 2013:76). Jovanka Marčetić opisala je u iskazu silovanje djevojaka u Uštici, romskom logoru nedaleko Jasenovca. Navodi kako su žene i djevojke često silovane, a sjećala se kako je «tada poludela jedna djevojčica

prezimenom Počuča, stara 15 godina, a rodom iz sela Međeđe, koju su ustaše češće puta izvodili na dogovore i silovali» (Mataušić 2013:78). Fatima Brkić jedna je od rijetkih žena koja svjedoči o osobnom iskustvu. Svjedoči da su je svukli i tukli te «metnuli usijano željezo na prsa» (Mataušić 2013:78).

Kako Nataša Mataušić zaključuje, «iz svega navedenog možemo sa sigurnošću utvrditi da su u ustaškim logorima bili prisutni svi oblici nasilja: psihičko, fizičko, pa i seksualno u svim njegovim pojavnim oblicima» (Mataušić 2013:84). Najveći je problem upravo nedostatak ženskih iskaza o navedenim zlodjelima. U tom pogledu potrebno je raditi na pronalaženju eventualnih neobjavljenih dnevnika, memoarskih zapisa i sličnog, ili razraditi metodu kojom bi se sa eventualnim preživjelima uspješno ušlo u razgovor o njihovom traumatičnom iskustvu. Također, istraživanja na materijalnim, forenzičkim, dokazima – tijelima žena iz masovnih grobnica – moglo bi se dalje utvrditi kakvi su se sve zločini događali. Takvi podaci tvorili bi daljnju bazu za tkanje priča o ženama u logorima NDH.

IMENOM I PREZIMENOM

Povijest i sjećanje često imaju isto uporište, često su neraskidivo vezani. Pa iako historiografija također daje žrtvama, ženama koje su umrle u tijeku genocida nad Židovima, i broj i lice, smatram kako je važno posegnuti u građu koja se prema stradalima odnosi prisnije. To su sjećanja onih koji su iza njih ostali. Tako knjiga «Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji» donosi niz iskaza žena (i muškaraca) o njihovim iskustvima te njima bliskim ženama, dijelom njihove obitelji koje su nestale u Holokaustu. Njihova sjećanja i zapise smatra također važnim za razumijevanje uloge i života Židovki u NDH, no i šire.

Branka Cimermanović pisala je o svojoj majci Ljerci Auferber. Ljerka Auferber rođena je 1922. godine. «Život u predratnom Osijeku bio je ugodan za dobrostojeće ljude» pa je tako «Ljerka provela bezbrižno djetinjstvo i školovanje» (Cimermanović 2015:16). Ni po čemu se nije razlikovala od svojih vršnjakinja, «a onda su oko 1940. godine neke Ljerkine prijateljice počele pozdravljati sa 'Heil Hitler'» (Cimermanović 2015:18). Kada je započelo vrijeme progona, «Ljerkina je mama bila zaštićena od progona jer je bila udana za Hrvata, no Ljerka nije»

(2015:19). Morala je pobjeći iz Osijeka te joj je u tome očuh bio velika pomoć. Uspješno je dvije godine bila skrivena među različitim ljudima u Sarajevu. Nakon rata, Ljerka se udala, «radila puni radni vijek kao profesorica engleskog i njemačkog jezika», a «danas je živahna prabaka koja skoro svaki dan odlazi po praunuka u školu» (Cimermanović 2015:21). Branka navodi kako njezina majka «ne voli govoriti o užasima prošlosti» (ibid) i njezino sretno preživljavanje ratnog stanja jedna je od rijetkih sudbina za osječke Židovke.

Feja Frank svoju obitelj naziva školovani kajkavcima. Navodi kako su pripadali dobrostojećem krugu građanskih obitelji, «koje su bile svjesna svojeg židovstva, ali istodobno uvjerenе da su potpuno asimilirane» (Frank 2015:47). Feja Frank navodi kako su stariji članovi obitelji bili vjernici, odlazili u sinagogu na velike blagdane «ali nitko od njih nije točno znao što je to – košer» (ibid). Mnogi su pripadnici obitelji bili fakultetski obrazovani, uključujući i žene. Primijetila je i kako se u njihovoj kući kitio bor za Božić, a za Uskrs je «zeko dijelio jaja i čokolade» (ibid). U generaciji njenih djedova i baki su miješani brakovi bili rijetki, dok su u generaciji njenih roditelja bili češći. Kada je izbio Drugi svjetski rat, svjedoči kako je «malo bilo Židova koji su bježali u inozemstvo uoči početka rata u Kraljevini Jugoslaviji» jer «svi su smatrali da se njima, baš njima, ništa ne može dogoditi» (Frank 2015:49). Mladima su, pak, najveća naznaka toga što će se dogoditi bili izbjeglice iz Austrije i Makedonije, ali nisu imali sredstva za bijeg. Feja Frank govori o svojim precima, uz tužan zaključak kako od njenih predaka «do 1940. godine, svi su bili mrtvi» (2015:52). Ovakav iskaz ukazuje i na to u kojoj su mjeri Židovi bili asimilirani. Neovisno o povremenim odlascima u sinagogu, iskaz Feje Frank govori o zadržanim i preuzetim praksama židovskih obitelji. To je vjerojatno pogodovalo uvjerenju da se ništa neće dogoditi. Međutim, iskaz upućuje na to kako su materijalni uvjeti diktirali tko će ostati i potencijalno umrijeti u logorima jer nije imao dovoljno novaca da bježi. Smatram i taj faktor nedovoljno istraženim za stradavanje Židova u Holokaustu uopće.

Bjanka Auslender rođena je 1929. godine. Imala je veliku obitelj s kojom je živjela u Sarajevu. «no 1941. dogodila se tragedija za koju uopće ne znam kako bi ju nazvala» (Auslender 2015:70) jer su odmah nakon pada Kraljevine Jugoslavije «za Židove postali crni dani, tužni i tragični» (ibid). Sa samo jedanaest godina, zatočena

je u Loborgradu. «Vozili smo se, dakle, prema Loborgradu, danima i noćima» (Auslender 2015:71). Jedinu okrjepu dobili su u Zagrebu kada im je podijeljen čaj i kruh koji je priskrbila Židovska općina Zagreb. Bjanka je s obitelji završila «na hladnom betonu, u studenom 1941, prvi zatočenici sabirnog logora Đakovo» (Auslender 2015:72). Budući da su bile mlađe od dvanaest godina, Bjanka i njena mlađa sestra su na inicijativu Židovske općine Osijek smještene u židovsku obitelj u Osijeku. Odvojene su od majke kako bi bile spašene, ali majka im je obećala da će se ponovno vidjeti. Naposljetku je njena majka u Đakovu umrla, dok joj je sestra odvedena u Auschwitz. Bjanka se spasila jer je u vrijeme deportacija, uoči Uskrsa, bila u Beču, sa bratićem Ele Guter, Bjankine udomiteljice za vrijeme Drugog svjetskog rata. Za vrijeme Bjankinog boravka u Beču velika je skupina Židova odvedena i ubijena, a Bjanka je ostala u Beču, zatim je bila prebačena u Mostar. Od tamo je nakon okupacije 1942. prebačena u talijanski logor na Lopudu. «Talijani nas nisu proganjali», svjedoči, «mi jesmo bili iza žice, ali to se ne može usporediti s logorom Đakovo ili drugim ustaškim ili njemačkim logorima smrti» (Auslender 2015:74). U to vrijeme je još gajila nade kako će se ponovno naći sa svojom obitelji jer nije znala da su već nestali u logorima. Premještena je u Kampor na Rabu odakle je 1943. godine, po rasformiranju logora, završila u Moslavini. Po povratku u rodni grad saznala je da njene obitelji više nema. «Tada sam poželjela da više nisam živa, da sam s njima otišla i ja,» svjedoči. Ali 1945. godine preselila se u Zagreb gdje je i dočekala brak djecu, unučad. Završava, «uvijek nosim bol u sebi i ranu koja ne može zacijeliti, ali unatoč tome ja sam dijete sreće» (Auslender 2015:77). Svjedočanstva poput ovoga vrijedan su izvor za proučavanje iskustva žena i djece tijekom Holokausta i dopuna brojevima Židova koji su nestali u jeku Holokausta. Ovakvo iskustvo ukazuje na traume pretrpljene zbog ustaških progona koje obilježavaju preživjele, dok su neki zbog krivnje što su preživjeli oni, a ne njihova obitelj, si i oduzeli život.

Poput Bjanke, Mila Ajzenštajn preživjela je Holokaust. «Morala sam na prisilan rad, što kod Nijemaca, što kod ustaša» (Ajzenštajn 2015:87). Na tom prisilnom radu morala je jedan dan «ribati kaldrmu», a među ustašama vidjela je starog školskog druga. On se od neugode povukao, a ona je morala oprati stropnu svjetiljku pri čemu se «morala popeti na stol i dignuti ruke, a moja se crna haljina povukla iznad koljena» i «momci su postajali sve bezobrazniji i razmišljala sam što da

radim i kako da izbjegnem da me siluju» (Ajzenštajn 2015:92-93). Međutim, drugi razredni kolega sa kojim se nitko nije volio kačiti, naišao je u pravom trenutku i spasio je tako što je zaprijetio ostalima. Poslali su je kući. Nakon nekog vremena, Mila je s obitelji otišla u Cirkvenicu jer je ona bila pod talijanskom okupacijom, «gdje su Židovi bili prilično zaštićeni» (ibid). Kako je sa osamnaest godina «bila idealist i uvjerenka kako ne bi bilo u redu da se netko drugi umjesto mene bori protiv fašizma», otišla je u partizane. Proživjela je u raznim mjestima sljedećih nekoliko ratnih godina. Jedno je vrijeme radila u ljekarni u Glini i miješala sumpor protiv svraba. Zbog svojeg rada u ljekarni, zatražila je mjesto za stanovanje u Zagrebu. Dan joj je popis praznih stanova u koje se mogla useliti. No, kako se nije htjela useliti u tuđi stan, izabrala je mjesto u pansionu. Međutim, iz pansiona se odselila prijateljici u stan, odakle se s majkom odselila ponovno u stan na Rebru. I sama kaže kako sa stanovima nisu majka i ona imale sreće, ali na kraju su se skrasile u stan na Rebru u Zagrebu. Kako i sama Mila svjedoči, «ponekad se pitam kako sam uspjela preživjeti rat i sve te događaje» (ibid). Uz sva događanja, Milino svjedočanstvo govori o sreći i mogućnostima bijega koje su Židovkama bile dostupne, kao i opasnostima koje su im prijetile.

Mirjana Radman 1942. godine odvedena je iz škole u logor Đakovo «sa velikom skupinom žena» (Radman 2015:95) svih dobnih skupina. Navodi kako je bila preplašena i dezorijentirana, kao u snu. «Od vesele i prpošne djevojčice postala sam ustrašeno malo biće koje je gladovalo, čeznući za zaštitom i sigurnosti» (Radman 2015:96). Iz Đakova je Mirjana dospjela u Jasenovac, sama i odvojena od obitelji. Spasila se tako što je lažirala da joj je otac Hrvat te je iz logora izašla sa stricem, ocu u ruke. Kratki opis uvjeta u kojima je živjela pokazuje kako je Mirjana Radman kao dijete doživjela i jedva preživjela ogromnu traumu. Ta je trauma ostala s njom cijeli život.

Brojna su sjećanja upravo poput ovih navedenih, ali nisu mnoga zapisana. Navedene žene sjećaju se vlastitih iskustava u logorima i na taj način nadopunjuju naše dosadašnje spoznaje o Holokaustu u NDH. Pokazuju da su postojale strategije otpora, kako one koje su nam svima poznate, poput partizana, tako i male unutarnje borbe i pobjede koje su preživjeli u logorima vodili sa sobom svaki dan te ih još uvijek vode. Iskazi ovih žena nezamjenjiv su izvor znanja o tome kako se preživjelo, ali i kako se nastavilo živjeti nakon Drugog svjetskog rata.

ZAKLJUČAK

Židovske žene u NDH stradale su ili preživjele na razne načine. Mnoge su stradale u ustaškim logorima ili su odvedene u logore smrti u nacističkoj Njemačkoj. Među tim logorima ističu se, u NDH, logori za žene i djecu – Metajna, Lobograd, Gornja Rijeka, Đakovo, Stara Gradiška i Logor III u Jasenovcu. U logorima su žene često odvedene s djecom, a djeca su spašavana zahvaljujući Židovskim općinama. Neku djecu spasila je i Diana Budisavljević. Diana Budisavljević bila je Austrijanka koja se sažalila nad događanjima u NDH te je pokrenula akciju spašavanja djece. Procjenjuje se da njena akcija spasila oko 15.000 djece iz logora. Niti djeca, niti Diana Budisavljević nisu predmetom ovog rada, no zasigurno je njeno djelovanje utjecalo i na Židovke tijekom Holokausta u NDH. Naime, spašavanje djece često je bio cilj i zatočenih majki te nije zanemarivo da je stvarno spašavanje djece vjerojatno bilo psihičko odnosno mentalno olakšanje ženama. Uvjeti su u svim logorima bili takvi da, iako nisu svi bili logori smrti, gotovo se u svim logorima umiralo od posljedica loše higijene, prenapučenosti ili pad zlostavljanja. U logorima se nad zatočenicima provodilo nasilje svake vrste. Iako nije specifično samo za žene, seksualno nasilje obilježilo je i žensko iskustvo u logorima. O silovanjima, napastovanju i drugim oblicima zlostavljanja žene nisu progovarala često. Priklanjam se procjenama kako je to rezultat nekoliko faktora. Žene koje su pretrpjele seksualno nasilje često su ubijene kako bi se prikrio zločin. One koje nisu vjerojatno su bile previše obilježene traumom ili se pak bojale stigmatizacije u društvu da bi progovorile o tom iskustvu. Međutim, važno je nastaviti istraživati, kako broj žrtava, tako i sve oblike njihovog stradavanja u logorima ili van njih. Točno je da se «podučavanje i učenje o silovanju u ratu i genocidu neizbježno se suočava s najtamnijom stranom ljudskosti» (Rittner et Roth 2016:2). Međutim, «takva edukacija je nužna jer niti jedno dugo zlodjelo nije više destruktivno u odnosu na ljudski dignitet» (Rittner et Roth 2016:2), stoga je istraživanje, učenje i podučavanje jedini način da osvijestimo destruktivnost ovakvih praksi. To neće rehabilitirati ni žrtve ni počinitelje zločina iz Drugog svjetskog rata, ali donijeti će važne spoznaje o jednima i drugima te radi u smjeru sprječavanja novih genocida.

Međutim, iako je poznato da je u logorima stradalo mnogo ljudi, točni popis žrtava kojemu bi mogli nedvojbeno vjerovati još uvijek ne postoji. Procjene su rađene u skladu s trenutnom ideologijom ili za potrebe povrata novaca od Njemačke, ali ne i kako bi se otkrilo što se sve zbivalo u logorima. Ivo Goldstein priklanja se procjeni od 15.000 Židova, ali ističe kako to vjerojatno nije konačan zbroj. Naime, u popisima žrtva Židova gledao se samo popis onih koji su prema vjeroispovijesti bili Židovi, a poznato je da su se Židovi početkom ili netom prije rata pokrštavali kako bi izbjegli progone. Neki su se pokrstili mnogo ranije, ali ustaška vlast nije priznavala njihovu promjenu vjere jer je progon bio ponajviše rasne prirode. Nedoumice oko žrtava jasan su pokazatelj koliko nam je preostalo istraživanja u pogledu Holokausta u NDH. Razne su nam metode istraživanja dostupne, ali ne i motivacija ili financije za takva istraživanja. Stoga je važno progovarati o Holokaustu tamo gdje je moguće kako bi se senzibiliziralo javnost na važnost i aktualnost ove teme, unatoč tome što je prošao niz desetljeća od ovih zbivanja. Istaknut ću samo koliko bi ovaj rad bio dulji da postoje precizniji podaci o žrtvama u logorima. Naime, vrlo često u literaturi se navodi stradavanje Židova. Njihov rod je zanemaren. Također, teško je odrediti odakle su došli i što se s njima dogodilo. Osim toga, razilaženje u podacima kao i njihova manjkavost baza su za

Načinapreživljavanja nije bilo mnogo, no neki su se uspjeli spasiti. Djeca su, na već spomenuti način, često uspijevala biti spašena i prevezena na sigurno. Neka su odvedena iz logora samo da bi završila u transportu za Auschwitz. Neke žene spasile su se jer su bile u mješovitim brakovima. One koje su bile u mješovitim brakovima trebali su biti «izuzeti od primjene rasnih zakona i zaštićeni od svakog progona» (Goldstein 2001:378). Međutim, «svi su bili u strahu da će stradati» (ibid), a neki i jesu. Tako je, primjerice, Sidonija Petelinšek, rođena Blau, stradala u Đakovu 1942. godine iako joj je muž bio Hrvat. Ali Židovke su braku sa «arijevcem» načelno su bile zaštićene – isto nije bilo slučaj sa Židovima u braku sa «arijevkama», niti za njihovu djecu. Neki su se spasili bježanjem u partizane, odnosno u redove Narodnooslobodilačke borbe, NOB-a, ili NOP-a. Međutim, brojni su na taj način i umirali – ali, zaključila bih, u okolnostima na koje su pristali, ne internirani u logore i pobijeni u zatočeništvu što je za njihovo dostojanstvo kudikamo vrijedan podatak. Neki su bježali iz NDH, ali pitanje je bilo kamo pobjeći. Neki su odlazili iz grada, micali se iz manjih ruralnih sredina, i to često u Zagreb. Iako su, naravno, stradali i

brojni Židovi u Zagrebu i iz Zagreba, doći u glavni grad bilo je sigurnije nego mnoge druge opcije. Druge opcije bile su, dakako, pobjeći iz NDH, barem u talijansku okupacijsku zonu, no sredstva za to nisu bila svima dostupna, a neki su i ulovljeni dok su to pokušavali. Međutim, kako su se Židovi i Židovke spasili nikako nema jednostavan odgovor. U anketi «provedenoj među jugoslavenskim Židovima potkraj sedamdesetih i početkom osamdesetih bilo je postavljeno pitanje 'kako ste preživjeli Drugi svjetski rat'» (Goldstein 2001:497). Od ponuđenih odgovora, vrlo je rijetko naveden samo jedan. Spašavanje je bilo komplicirano i putevi su vodili čak i kroz neke logore.

Zašto, dakle, pisati o ženama Židovkama i Holokaustu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj? Podaci su zamagljeni ili nedostupni o njihovom boravku u logorima, o broju žrtava, o tome što se u tim logorima događalo. Međutim, smatram istraživanje i pisanje o Židovkama (i Židovima) u logorima iznimno važnim. Progona kakav je Holokaust nisu rijetki u svijetu. Holokaust je specifičan po broju žrtava i sistematičnosti progona i ubijanja. Dnevno se događaju zlodjela koja nalikuju na genocid ili preuzimaju modele iz Drugog svjetskog rata. Smatram kako je velik dio toga upravo zato što još toliko ne znamo o Holokaustu. Stradavanje Židova u Drugom svjetskom ratu zatrpalo je ideologijom i, u konačnici, nevjericom. To je posebno točno za naše prostore gdje je opća populacija zasićena ustašama i partizanima. Ne zato jer je edukacija o istima toliko dobra, već zato što su čak dvije države na ovom prostoru uspostavljene nakon 1945. godine i obje su, na svoj način, stvorile averziju prema temi i učinile ju nepodobnom za rad i istraživanje. Ostajem pri stavu da se takvi zločini mogu ponoviti, a edukacija o njima može razviti empatiju, razbiti predrasude i biti plodno tlo za učenje boljeg pristupa, učenje i razvijanje empatije te sprječavanje da se užasi Drugog svjetskog rata, odnosno Holokausta u NDH, ponove.

LITERATURA

AUSLENDER, Bjanka. 2015. «Velika Avlija broj 8». *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Ur. Jasminka Domaš. Bet Israel: Zagreb. 69-78.

AJZENŠTAJN, Mila. 2015. «Od mjesta do mjesta». *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Ur. Jasminka Domaš. Bet Israel: Zagreb. 87-94

CIMERMANOVIĆ, Branka. 2015. «Moja majka Ljerka Auferber». *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Ur. Jasminka Domaš. Bet Israel: Zagreb. 15-28.

FRANK, Feja. 2015. «Školovani kajkavci». *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Ur. Jasminka Domaš. Bet Israel: Zagreb. 47-54.

GEIGER, Vladimir. 2011. «Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)». ČSP. br 3., 699-749.

GUBAR, Susan. 1987. «'This is my rifle, This Is My Gun': World War II and the Blitz on Women» u *Behind the lines. Gender and the Two world Wars*. Yale University Press: New Haven and London. 227-259.

GOLDSTEIN, Ivo. 2001. *Holokaust u Zagrebu*. Novi Liber: Zagreb.

JELAČA, Dijana. 2016. *Disslocated screen memory. Narrating trauma in post-Yugoslav cinema*. Palgrave Macmillan: London.

MATAUŠIĆ, Nataša. 2013. *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*. Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske: Zagreb.

PLEŠA, Josipa. 2017. *Logorski sustavu Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Diplomski rad: Osijek.

RADMAN, Mirjana. «Djevojčica iz Jasenovca.» *Glasovi, sjećanja, život. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Ur. Jasminka Domaš. Bet Israel: Zagreb. 95-99.

RITTNER, Carol. John K. ROTH. 2016. *Teaching about Rape in War and Genocide*. Palgrave Macmillan.

SHEPHERD, Naomi. 1993. *A price below rubies. Jewish Women as Rebels and Radicals*. Harvard University Press: Cambridge.

ŠVOB, Melita. 2004. *Židovi u Hrvatskoj: židovske zajednice*. Zagreb: Izvori.

TROGER, Annemarie. 1987. «German Women's Memories of World War II». u *Behind the lines. Gender and the Two world Wars*. Yale University Press: New Haven and London. 285-299

JELAČA, Dijana. 2016. *Disslocated screen memory. Narrating trauma in post-Yugoslav cinema*. Palgrave Macmillan: London.